

Ilga JANSONE
Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Riga

VĀRDA CILME UN TĀ SEMANTISKĀ MOTIVĀCIJA (latv. *piedurkne*)

Bieži neskaidru vai strīdīgu etimoloģiju precizēšanai tiek izmantoti gan izlokšņu un seno tekstu, tostarp arī vārdnīcu, gan arī radu un kontaktvalodu dotumi. Cilmes skaidrošanā sevišķa vērība tiek pievērsta fonētiskajam aspektam, proti, skaņu pārmaiņām noteiktā laikā un telpā, bet nepelnīti atstāts novārtā semantiskais jeb motivācijas aspekts, proti, konkrētu pazīmju izvēle nominācijā – , kas visciešāk saistīts ar domāšanu un izziņas procesu.

Ne vienu vien gadsimtu tiek diskutēts par latviešu literārajā valodā izplatītā vārda *piedurkne* un tā variantu etimoloģiju.

Par to cilmi ir izteiktas vismaz trīs vairāk vai mazāk pieņemamas hipotēzes.

1. **Pirmā hipotēze saistīta ar baltu un ģermāņu cilšu un valodu savstarpējiem kontaktiem.** Jau A. Bilensteins (BB XXII 123, 77) izteica domu, ka vārds *piedruokne* ir hibrīdforma, kur otrajā daļā ir latv. *ruoka*, bet pirmajā daļā sena ģermāņu forma **pieda* vai **piede*, kas saskan ar gotu *paida*, senvācu *pfeit*, sensakšu *peda*, kas apzīmē svārkus. Tātad *piedurkne* sākotnēji būtu bijusi svārku roka. Savas valodnieciskās darbības sākumā (1902. gadā žurnālā „Jaunības draugs“) arī J. Endzelīns pieļāva domu, ka varianti *piedruokne* un *piedruoka* saistāmi ar šo salikteni. (Par to skat. DI I 211. – 212. lpp.)
2. **Latviešu *piedurkne*, resp. *piedruokne* ir saistāms ar latviešu *apdruoksts*.** Proti, darbā „Aistiški studijai“ 1908. gadā K. Būga raksta, ka liet. *ranka* ir radies no senāka *dranka*, jo to, ka pirms *r* ir bijis *d* rādot latviešu vārdi *piedruokne* un *apdruoksts* ‘Querdel am Weiberrock’ (Būga 1908: 143). Šo hipotēzi saistībā ar latv. *piedruokne* analizējis arī J. Endzelīns (par to skat. ME III 246).
3. **Latviešu *piedurkne* ir salikts vārds, kura pamatā ir piedēklis *pie-* un *verbs durt*,** tātad *piedurkne* ir apgērba daļa, kas ir pievienota, piestiprināta apgērba pamatam. Šī hipotēze aprobēta jau A. Leskīna darbā „Die Bildung der Nomina im Litauischen“ (uzsverot iespējamo piedēkļa *tn* pārvēršanos par piedēkli *kn*)¹, par to vairākkārt pozitīvi izteicies

¹ ”-ni-s, fem. -ne kommt oft in der Verbindung -tnis, -tne vor, die man zunächst für Weiterbildung des Part. prät. pass. oder alter ti-Stämme halten möchte.. Es sind aber unter diesen

J. Endzelīns (Skat. DI I 128-129 un ME III 246), to kā vienīgo iespējamo sniedz arī K. Karulis (par to LEV II 43).

Pēc ūsa ieskata iespējamās šī vārda etimoloģijās, tomēr rodas jautājums: „Ar ko šis apgērba daļas nosaukums izpelnījies tādu ievērību?“

Adbildes, šķiet, var būt vairākas. Un pirmā no tām saistīta ar vārda *piedurkne* fonētisko un morfoloģisko variantu daudzumu latviešu valodas izloksnēs un to dažādo atspoguļojumu vēsturiskajās vārdnīcās (ar vēsturiskajām vārdnīcām domātas dažādos gadījumos publicētās latviešu valodas gan tulkojošās, gan skaidrojošās vārdnīcas).

Līdz šim latviešu valodas izloksnēs (ieskaitot Latvju dainu variantus) reģistrēti apmēram 30 dažādi piedurknes nosaukuma varianti, kurus var mēģināt grupēt pēc iespējamās saknes un izmaiņām tajā:

- *piedurtne, piedurkne, piedurkle, piedurksne, piedurne, pieduorkne, pieduoksne, piederkne, piedarkne, piedārkne, piedārpne* (pēdējais tikai Latvju dainās);
- *piedruokne, piedruokns, piedruoknis; piedruokle, piedruoksne, piedrunkne, piedrukne, piedrūkne, piedrukle, piedrekne, piedraukle, piedrakne, piedrakns, piedraknis;*
- *pierdukne, pirdukne, pirduokne, pirdakne, pirdākne;*
- *pirnuote, pirnuote.*

Bez tam gan izloksnēs, gan literārajā valodā ir nedaudzi piedurknes nosaukumi, kas saistīti ar semantisko pārnesumu no ķermeņa daļas uz apgērba daļu (piemēram, *ruoka* zināms literārajā valodā paralēli nosaukumam *piedurkne* un izloksnēs paralēli kādam no *piedurknes* variantiem; *ruokāve* pazīstams Lejaskurzemē kā aizguvums no lietuviešu valodas).

Gan J. Endzelīna, gan citu latviešu (un ne tikai latviešu) valodnieku darbos novēroto *piedurknes* vārda cilmes skaidrojumu pretrunu cēlonis ir nespēja fonētisko un morfoloģisko pārmaiņu rezultātā (telpā un laikā) atrast vienu izejas punktu.

Pēc psiholingvistu un nominācijas teorijas piekritēju (Ullmana, Brekles, pastarpināti arī Pāvela, Foltina) uzskata, variantu daudzums (izslēdzot diahotronās areālās skaņu pārmaiņas un galotņu maiņu fleksīvajās valodās) ir viens no svešas cilmes rādītājiem. Latviešu valodniecībā, analizējot aizguvumus no somgru valodām, pie šāda secinājuma nonākusi arī E. Kagaine (par to LZA Vēstis 1993, Nr. 7, 8. – 17. lpp.)

Bet atgriezīsimies pie izvirzītā jautājuma un iespējamās otrās atbildes, kas saistīta ar vārda *piedurkne* savdabīgo nominācijas veidu.

Worten ohne Zweifel mehrere, in denen *tn* für *kn*, dieses für *kl* steht; zu dem Wechsel von *m* und *kn...* Wort mit *kn* und *tn* im Suffix dürfte hierher zu rechnen sein, z. B. *pēdurkne Aermel*, zu *durt* stechen. (Leskien 1981: 376)

Vispirms būtu lietderīgi pievērsties motivācijas aspektam un noskaidrot:

- 1) kādas motivējošās pazīmes ir izmantotas piedurknes nosaukumu darināšanā baltu, slāvu, ģermāņu, somugru un iespējams citās tālākās valodās;
- 2) kādas ir apgērba un tā daļu raksturīgākās nominācijas pazīmes baltu (latviešu) valodās un kā tās sasaucas ar iespējamām piedurknes nosaukuma nominācijas pazīmēm;
- 3) kādas ir polisēmiskā verba *durt* nozīmes latviešu literārajā valodā un izloksnēs.

Lielākajā daļā radu un kontaktvalodu piedurknes nominācijai izmantots semantiskais modelis ‘ķermeņa daļa’ → ‘apgērba daļa, kas aptver šo ķermeņa daļu’. Gramatiski tiek izmantota šķirējmorfēma, parasti galotne, piedēklis, arī saknes patskaņa mija. Daži piemēri no katras valodu grupas:

baltu – lietuviešu *ranka* → *rankovė*, šeit arī latv. *nuoka* ‘ķermeņa daļa’ → *nuoka* ‘apgērba daļa’, izl. *nuokāve* ‘piedurkne’;

slāvu – krievu *pyka* → *pykas*; poļu *ręka* → *rękaw*; čehu *ruká* → *rukáv*; bkr. *pyká* → *pykáy*;

ģermāņu – vācu *Arm* → *Ärmel*; zviedru *arm* → *ärm*; angļu *arm* → *sleeve* < senangļu *slēfe*, ziemeļfrīzu *slēv*, *slīv*;

romānu – franču *bras* → *manche* ‘partie du vêtement qui recouvre le bras’ (pirmoreiz fiksēts franču valodā ap 1150. gadu) < lat. *manica*, *manus* ‘longue manche de vêtement (atteignant la main)’; itāļu *mano* → *manica*;

somugru – igauņu *käsi* → *käis*; lībiešu *käds* → *käduks*, bet somu *käsi*, *käsi-varsi* → *hiha* < pirmssomu **šiša* < **iša*.

Kā redzams no minētajiem piemēriem, visās kontaktvalodās, vismaz to literārijos variantos, piedurknes nosaukšanai tiek izmantots minētais semantiskais modelis ‘ķermeņa daļa’ → ‘apgērba daļa, kas aptver šo ķermeņa daļu’. Latviešu valodas nominācijas sistēmā arī šis modelis nav svešs, piemēram, *mugura*, *priekša*, *kāja/stara*, *kakls* → *apkakle* u.c.

Latviešu valodā, sevišķi tās izloksnēs vairāki apgērba un tā daļu nosaukumi saistīti ar verbu, kas norāda uz darbību, kuras rezultātā apgērbs vai tā daļa tiek pievienota (darināta): *piešūt* → *piešuve* ‘divdalīgā kreklā apakšējā (pakuļu vai rupjāka auduma) daļa; *pietrikt* → *pietriekums* ‘divdalīgā kreklā apakšējā (pakuļu vai rupjāka auduma) daļa’, *aust* → *austene*, *austine* ‘galvas vai plecu sega’, *segt* → *sagša* ‘plecu sega’ u.c. Izņemot pēdējo piemēru, minētais semantiskais modelis izplatīts tikai izloksnēs, bet katrs citā areālā. Šāds modelis sastopams arī lietuviešu valodā, piemēram, liet. *pridurkas* ‘moterišķu maršķiniņu apācījoje pridurtoji dalis’ LKŽ X 612–613; *padurkas* ‘senovišķu moterišķu maršķiniņu prastesniņu siūlū storo audeklo pridūrimas, apācījoje pridurkas’ LKŽ IX 61.

Verbs *-durt* (resp. *piedurt*) ir polisēmisks gan latviešu literārajā valodā, gan izloksnēs. Literārās valodas vārdnīcā tam fiksēta arī nozīme ‘piestiprināt ko (pie kā, kam klāt), šī nozīme zināma arī izlokšņu runātājiem, bet abos gadījumos

mos vērojama semantiskā nianse ‘piestiprināt uz neilgu laiku, piestiprināt vienā vietā (vai nedaudzās vietās)’. Jeru izloksnē 1933. gada materiālu vākumos fiksēts piemērs „*ka vēlak sāk a celinim šūt krēklam krūts, ta briesmīg smalk nuodur tuō krekl*“, kur verbam *nuodūrt* ir nozīme ‘nošūt’, taču tas ir vienīgais pagaidām reģistrētais piemērs ar šo nozīmi.

Analizējot raksturīgākos nominācijas principus, t. i., izdalot galvenās motivējošās pazīmes, redzams, ka latviešu valodā vārda *piedurkne* nominācijā veidojas savdabīga situācija – šī nosaukuma motivējošās pazīmes (ja tādas mēs varam izdalīt) atšķiras gan no radu valodās, gan vēsturiski tuvākajās kontaktvalodās izmantotajām pazīmēm. Ne latviešu literārajā valodā, ne plašos areālos izloksnēs apgērbu nosaukumu darināšanā netiek izmantots semantiskais modelis ‘darbība, kuras rezultātā apgērbs vai tā daļa tiek pievienota’, arī verbam *-durt* valodā nav nostiprinājusies nozīme ‘šūt’.

Pat virspusēja nominācijas un semantiskā aspekta izpēte liek domāt, ka līdz šim izvirzītajām etimoloģijām nav rodams ne fonētiskais, ne arī semantiskais pamatojums. Kā zināms, neviens no baltu ciltīm nav dzīvojusi izolēti, tādēļ arī cilvēku domāšanā nevarēja rasties pilnīgi citi priekšstati un asociācijas. Vārda *piedurkne* cilmes meklējumi būtu jāturbina:

- baltu valodu vēsturē (noskaidrojot vai mirušajā prūšu, vai lietuviešu valodas senajos avotos nav līdzīgs *piedurknes* nosaukums un analogs semantiskais modelis);
- pašā latviešu valodā (noskaidrojot vai latviešu valodā vispirms bija pazīstams nosaukums *ruoka* ‘apgērba daļa’, vai kāds no vārda *piedurkne* variantiem). Jāatzīst, ka to būs iespējams veikt tikai tad, kad būs izveidota vēsturiskā latviešu valodas vārdu krājuma datu bāze;
- ilgstošās un īslaicīgās kontaktvalodās.

Gauta 1998 04 15

LITERATŪRA

- BB: *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*. Herausgeben von Dr. Adalbert Bezzenberger (und Dr. W. Prelwitz). Göttingen, 1877–1906.
- B r e k l e H. 1972: *Semantik. Eine Einführung in die sprachwissenschaftliche Bedeutungslehre*, München.
- B ū g a 1908: *Aistiški studijai*, Peterburgas.
- DI: Endzelīns J. *Darbu izlase*. I sēj. Rīga, 1971.
- EH: Endzelīns J., Haubenberger E. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbahai Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946.
- F o l t i n H. F. 1963: Die Kopfsbedeutung und ihre Bezeichnungen im Deutschen. – *Deutsche Wortforschung in europäischen Bezügen* 3, Giessen.
- G r e i m a s A. J. 1992: *Dictionnaire de l'ancien français*, Paris, Larousse, 364.
- Le dictionnaire 1996: *Le dictionnaire du français langue étrangère*, Paris.
- L e s k i e n A. 1891: *Die Bildung der Nomina im Litauischen*, Leipzig.

- LEV: K a r u l i s K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1–2, Rīga, 1992.
- LKŽ IX–X: *Lietuvių kalbos žodynas* 9, Vilnius: Mintis, 1973; 10: Mokslas, 1976.
- ME: M ī l e n b a h s K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. E n d z e l ī n s 1–4, Rīga, 1923–1932.
- P i c o c h e J. 1979: *Dictionnaire étymologique du français*. Paris, Les usuels du français, 404.
- SKES: *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 1, Helsinki, 1955.
- U 11 m a n n S. 1972: *Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht*, Berlin-New York, 347.

ŽODŽIO KILMĒ IR JO SEMANTINĒ MOTYVACIJA (lat. *piedurkne*)

Santrauka

Straipsnyje mēginama aiškinti latvių kalbos žodžio *piedurkne* kilmę semantinēs motyvacijos aspektu. Remiantis ankščiau pateiktomis šio žodžio etimologijomis (1. *piedruokne* < latv. *ruoka* + germ. **pieda*; 2. *piedurkne*, *piedruokne* < balt. **dranka*; 3. *piedurkne* latv. *pie-* + latv. *durt*) nustatyta, jog nei viena iš jų neapima visų užrašytų variantų. Kad būtų išaiškinta šio žodžio, t. y. atskirų kilmė, reikalingi tolesni semantiniai tyrimai kontaktuojančiose kalbose, giminingoje kalbose, latvių kalbos diachroninėje sistemoje.

ORIGIN AND SEMANTIC MOTIVATION OF THE lett. *piedurkne* 'a sleeve'

Summary

The article deals with possible explanations of the origin of the word *piedurkne* from the aspect of semantic motivation. Judging from the before mentioned etymologies of the word (1. *piedruokne* < lett. *ruoka* + germ. **pieda*; 2. *piedurkne*, resp. *piedruokne* < balt. **dranka*; 3. *piedurkne* < lett. *pie-* + lett. *durt*), the conclusion is drawn that none of them goes with all the fixed variants. In order to find the origin of this word or rather its separate variants, further semantic research is necessary in contact-languages, cognate languages, diachronic system of the Latvian language.